

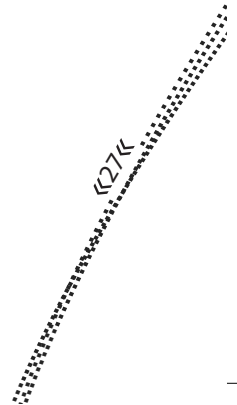
Милан ГУЛИЋ
Институт за савремену историју, Београд
milangulic@gmail.com

https://doi.org/10.18485/ikum_nbartulovic.2023.ch2

НИКО БАРТУЛОВИЋ И ДАЛМАТИНСКИ ИНТЕЛЕКТУАЛЦИ У ОСВИТ ВЕЛИКОГ РАТА

Сажетак: Током више од једног вијека Краљевина Далмација је представљала посебну круновину у оквиру Хабзбуршке монархије. Као „најславенскија у цијеломе славенству“ имала је свој специфичан пут, на чијем крају је био улазак у југословенску државу. У контексту те и такве Далмације стасавао је велики круг интелектуалаца, новинара и публициста, који су носили политичку, културну и националну борбу далматинских Срба и Хрвата. У том кругу развијао се и оточанин Нико Бартуловић, рођен у питорескном Старом Граду на Хвару. Епоха ратова, у коју је Балкан закорачио 1912. године, значајно се одразила на Далмацију и читаву плејаду њених јавних радника, међу којима је био и Нико Бартуловић. Падале су општинске управе, органи реда су батинали просрпске манифестанте, а интелектуалци су хапшени као „политички кривци“ и „велеиздајници“. Десетине људи су почетак Великог рата дочекале у тамницама, све новине са пројугословенским и србофилским стајалиштима су престале да излазе, а сва друштва са истим свјетоназорима су забрањена. Ионако сиромашна и одијељена од остатка земље, Далмација – провинција на крајњем југу Аустроугарске монархије, 1914. године је утонула у мрак неслободе, глади, смрти и свеопштег незнања.

Кључне ријечи: Нико Бартуловић, интелектуалци, Краљевина Далмација, Аустроугарска монархија, балкански ратови, Први свјетски рат

Нико Бартуловић рођен је 1890. године у питорескном Старом Граду на Хвару, (Радојевић 2010: 618–619) у вријеме када је то јадранско острво припадало Аустроугарској монархији, тј. било саставни дио њене круновине – Краљевине Далмације. Премда се радило о најсиромашнијој провинцији у пространој држави Хабзбурга, Далмација је била важно средиште националне мисли хрватског и српског народа, али и поприште оштрих политичких борби. Штампале су се разне новине и часописи, дјеловале политичке странке српског и хрватског народа, а Далматински сабор у Задру био је изванредна позорница за иступе политичких представника из читаве покрајине, која је, због удјела Хрвата и Срба у укупној популацији, називана „најславенскијом у цијеломе славенству“.¹ Из те и такве Далмације потекла је идеја за политику „новог курса“, којом се дио хрватских и српских политичара борио за бољи положај два народа у оквирима Монархије, и за заустављање процеса германизације. Ријечка и Задарска резолуција из 1905. године, којима су најприје хрватски, а затим и српски политички представници прокламовали идентичне политичке циљеве (Крестић, Љушић 1991: 331–333), омогућиле су стварање Хрватско-српске коалиције, која је окупила главне политичке снаге два народа и трасирала пут њиховим новим и бољим односима. Управо у таквом друштвено-политичком озрачју развијао се младић Нико Бартуловић и градио своје политичке свјетоназоре, који су, логично, ишли у смјеру јужнословенског заједништва, тј. хрватско-српске слоге.

Читав нараштај далматинских интелектуалаца осјећао је блискост са Краљевином Србијом, а своју будућност је видио у цјеловитом рјешењу јужнословенског питања. Колико су њихова осјећања била чврста нарочито се видјело у вријеме балканских ра-

1 Далмација је тако називана јер је, према посљедњем аустроугарском попису становништва из 1910. године, од 654.666 становника чак 610.669 (96,2%) говорило српски или хрватски језик (Makale 1912: 5–6, 36–37, 43–45).

това (1912–1913). Када је 8. октобра 1912. године, ударом четири балканска савезника на Османско царство, за српски народ почела епоха ратова, сва Далмација је „с великом напетошћу ишчекивала вијести с ратишта“ и „дисала најтоплијим осјећајима за балканске народе“, како је извјештавала дубровачка *Црвена Хрватска* (Гулић 2013: 353–355). Адвокат и заступник у Далматинском сабору Лујо Бакотић писао је:

Далмација беше тада у стању здравог народног одушевљења, које беше прожело цео народ, сељаке и интелектуалце, мушкарце и женске, мале и велике (Бакотић 1991: 163).

Колико је осјећај блискости далматинског живља са зараћеним, у првом реду српским државама – Србијом и Црном Гором, био нескривен, видјело се већ 13. октобра, када је око 3.000 Дубровчана дошло на обалу како би испратило 50 црногорских држављана који су живјели и радили у граду Светог Влаха, али су, по избијању рата, пошли у домовину да се ставе под оружје (Живановић 1962: 91–92):

Градска је лука била препуна грађанства као мало када. Свак је хтио да поздрави те јунаке и родољубе, да их испрати и зажели им добру срећу. Дирљив је био моменат одласка. Ни краја ни конца одушевљеном клицању братским балканским народима, кршћанским балканским државама и њиховим витешким владарима. Клицало се, поздрављало се, махало се рупцима, виђаху се и сузе радоснице. Моменат је био дирљив, величанствен, манифестација достојанствена и заносна. Цијело грађанство, откритих глава, отпјевало је *Онамо 'намо...*²

Слично је било и у граду под Марјаном:

2 „Odlazak Crnogoraca iz Dubrovnika“. *Crvena Hrvatska* 16. 10. 1912: 2.

Одушевљење у Сплиту над побједама балканских савезника је неописиво. Може се рећи да се за догађаје на Балкану, занима цијели Сплит и то не само интелигенција, већ и сами тежаци (Гулић 2013: 356).

Зато и не треба да чуди да је у Сплиту убрзо образован Одбор за сакупљање милодара за Црвени крст балканских народа, а у штампи је објављен рјечити позив:

Рањеницима треба лијека, треба његе, треба повеза, треба заклона, па ко ће први да им помогне, ако не ћемо ми, Хрвати и Срби из Далмације? Истина и сами смо сиромашни, али за нашу браћу можемо и да гладујемо и да трпимо, само да им олакшамо боли и невоље. Од грла кидајмо и приложимо за потребе наше браће, па те прилоге купимо у селима, у варошима и у градовима и шаљимо равно у Црну Гору или на руке нарочитог одбора, који се је у ту сврху образовао у Сплиту...³

Одбори за прикупљање помоћи оснивани су и у другим градовима по Далмацији, а нарочито активан био је онај у Дубровнику, који је предводио општински начелник Мелко Чингрија – што не треба да чуди с обзиром да је тадашња штампа писала:

Можемо рећи да се Дубровник ово дана преобразио, попримио је друго обличје; весели се побједама оних, који носе слободу и навјештају ускрснуће своје потлаченом народу.

Процјене говоре да су одбори за прикупљање помоћи, основани широм Далмације, до краја 1912. године сакупили преко пола милиона круна (Бакотић 1991: 161; Милутиновић ³2000: 369; Гулић 2013: 358–359).

³ „Pomozimo našoj braći“. *Pučka sloboda* 13. 10. 1912: 1.

Српске побједи у балканским ратовима славиле су се на страницама задарског *Народној листи*, сплитске *Слободе* и *Пучке слободе*, и дубровачких новина *Црвена Хрватска*, *Српска зора* и *Дубровник*, а масовно су прослављане и на улицама далматинских градова, као и на свечаним академијама, нарочито уприличеним тим поводом. Како су издавачи и уредници поменутих листова видјели то вријеме, најбоље свједоче ове ријечи сплитског новинара Оскара Тартаље (Tartaglia 1928: 70):

Требало је створити расположење и одушевљење, требало је популаризирати идеју, да смо једно и да једно морамо бити и да то можемо бити само помоћу бијелих српских орлова. И створило се таково расположење и одушевљење.

На хуманитарном концерту, који је одржан у Хрватској читаоници у Задру поткрај новембра 1912. године, прочитан је говор књижевника Марка Цара, родом из Херцег Новог, који је поручио да је рат између балканских савезника и Османског царства „*res nostra agitur*“, а „сваки успјех наше браће на бојном пољу наш је успјех властити“. Зашто је то тако, бива нам јасније уз ове ријечи Оскара Тартаље (Tartaglia 1928: 71):

Одушевљење пучанства је неописиво и све су симпатије на страни савезника, особито малене Србије. Све су очи упрте у српске бијеле орлове. Свима је јасно, да је дан обрачуна близу и да након Турске долази и Аустро-Угарска на ред.

Послије побједи војске Краљевине Србије код Куманова, Оскар Тартаља и студент родом из Вргорца Тин Ујевић послали су телеграм србијанском премијеру Николи Пашићу, у којем је стајало да „српскохрватска националистичка омладина на Приморју одушевљено поздравља тријумфе братскога српскога и југословенскога оружја и клања се побједничким осветницима Косова и створитељима нове Југославије“ (Tartaglia 1928: 70; Lipovčan 2002: 59; Despot 2008: 96). Због чега су повукли тај потез бива јасније на

КЗ/К

основу ријечи књижевника и публицисте из Каства Милана Марјановића, који је био велики заговорник југословенске идеје (Гулић 2013: 359–360):

Балкански рат, са битком кумановском и са ослобођењем Вардарске долине, био је уистину балканско пролеће, то су били сватови, крвави, али ипак сватови, којима је читави наш народ улазио у нови, шири, већи и виши живот *југословенске фамилије*.

Када је на улицама Сплита 10. новембра 1912. године побједи балканских савезника славило око 8.000 људи, од нешто више од 21.000 становника, колико је град под Марјаном тада имао, а на улицама Шибеника око 5.000 људи, од скоро 12.000 становника, колико је Крешимиров град тада имао, аустроугарске власти су схватиле да су ствари отишле предалеко и да постају опасне по њих. Јасно је постало да се манифестације у част Србије и осталих балканских савезника претварају у „демонстрације против Аустрије“ (Živanović 1957: 339–340; Милутиновић³2000: 369–370). Зато су донијете одлуке о смјени општинских власти у Сплиту и Шибенику, с обзиром да су начелници општина Винко Каталинић и Иво Крстељ били главни говорници на скуповима. Та одлука аустроугарских власти међу Далматинцима хрватске и српске националности доживљена је као „атентат на нашу аутономију, на наша народна чувства, на нашу част“ и „дивљи насртај германства које за своје циљеве не преза ни од најнеморалнијих средстава“.⁴ Књижевник са Хвара и заступник у Царевинском вијећу Анте Тресић Павичић усред Беча је, неколико дана касније, са говорнице у највишем представничком тијелу Хабзбуршке монархије, изјавио да је „тај нечувени поступак изазвао олују огорчења у Дал-

4 HR-HDA, 75–34–2102, *Auflösung der Gemeindevertretungen Spalato und Sebenico*; HR-HDA, 75–34–2102, *Ereignisse in Spalato und Sebenico*; HR-HDA, 75–34–2102, *Spljet i Šibenik – raspust općinskih zastupstava*; HR-HDA, 75–34–2102, *Dekret, betreffend die Auflösung der Gemeindevertretung von Spalato*; HR-HDA, 75–34–2102, *Dekret, betreffend die Auflösung der Gemeindevertretung in Sebenico*.

мацији, тако да су се мал не све далматинске опћине изјавиле подпуно солидарним са распуштенима“ (Tresić Pavičić 1922: 19).

У знак протеста због смјене општинских власти у два приморска града, у Задру је 24. новембра 1912. године одржан велики народни збор, на којем се нашло око 500 „званичних представника цијеле Далмације“ – 32 од 35 хрватских и српских заступника у Далматинском сабору и представници 63 од 89 далматинских општина. Већина одсутних, рачунајући предсједника Далматинског сабора Вицка Ивчевића, дала је подршку скупу одашиљањем телеграма. Скуп је отворио смијењени сплитски градоначелник Винко Каталинић, за предсједавајућег је одређен бивши општински начелник у Дубровнику и заступник у Далматинском сабору Перо Чингрија, а говорили су, између осталих: Анте Трумбић, Душан Баљак, Јосип Смодлака и Ђуро Вукотић.⁵ Са збора је послата једнодушна подршка „савезним балканским државама, а нарочито браћи Србима“ и осуђена репресивна политика аустроугарских власти, која је, услијед сталних ухођења, шпијунирања и сумњичења, проузроковала атмосферу страха у читавој Далмацији (Милутиновић ³2000: 370–371).

Са друге стране, штампа у Бечу писала је да се „Далмација усљед побједа српског оружја преобразила у непријатељску земљу“, чиме је требало оправдати све репресивне мјере. Далматински сабор није сазиван због бојазни „да не би приредио манифестације за балканске државе“, а почетком 1913. године забрањено је прикупљање помоћи за Црвени крст зарађених балканских држава, под оправдањем да је тај новац Србија придодала „у ратни фонд, за рат против Аустро-Угарске“ (Živanović 1957: 348; Гулић 2013: 369). Међутим, најзначајнији удар на јужнословенско становништво Далмације била је одлука о мобилизацији војних обвезника, која је радну снагу уклонила са поља

⁵ HR-HDA, 75–34–2102, *Zara – Varsammlung aller slavischen Parteien Dalmatiens*; „Plebiscit Dalmacije“. *Crvena Hrvatska* 27. 11. 1912: 1; „Veliki narodni zbor u Zadru“. *Narodni list* 27. 11. 1912: 1–2.

и послала под оружје, премда Аустроугарска монархија није била у рату.⁶ Са говорнице Царевинског вијећа у Бечу 12. јуна 1913. године прилике у Далмацији у вријеме балканских ратова најбоље је описао бечки доктор права и политичар родом из Имотског Јосип Смодлака:

Апсолутизам у Хрватској, војничка диктатура у Босни, у Далмацији, мучење наших војника, хапшење и прогањање невиних људи, распуштање опћина, отварање листова на пошти, распуштање друштава, превентивна цензура новина, забрана сваког очитовања мисли, полицајска тиранија и шпијунски режим који донапокон и зрак чини отровним – то су већ отворена обиљежја ратнога стања које влада на југу монархије. Ратна странка, која је по што по то хтјела да има свој рат, задовољена је. Кад није ишло ни против Русије, ни против Србије, ни против краља Николе, ни против Есад-паше – успјело се провести рат против Далмације и осталог Југа. Само што у овом рату немамо двије ратујуће странке, већ само једну, а то је груба сила погубног система, која се оборила на голоруке поданике, чија је једина кривња само једна: да су им Срби и Црногорци рођена браћа.⁷

За крај, отворено је поручио:

Југославени ове монархије а посебице Далматинци не ће никада заборавити, како се овом приликом са њима поступало (Smolaka 1989: 336–337).

Премда су балкански ратови завршени обрачуном међу дотадашњим савезницима, а Аустроугарска постигла свој циљ и одиграла пресудну улогу у стварању независне

6 „За otpust rezervista“. *Crvena Hrvatska* 14. 6. 1913: 1.

7 „Govor nar. zastupnika D.ra Josipa Smolake (izrečen u sjednici parlamenta dne 12. ov. mj.)“. *Crvena Hrvatska* 21. 6. 1913: 1–2.

Албаније, притисак на Далмацију се наставио. И даље су смјењиване општинске управе – у Каштел Лукшићу, Биограду на Мору и Метковићу, а политичким представницима – Винку Каталинићу, Луки Бони и другима – суђено је за „преступе“ из претходног периода.

У таквом озрачју и Нико Бартуловић је уклоњен са мјеста професора италијанског језика и књижевности у которској гимназији. Колико су прилике у Далмацији биле узавреле видјело се управо у Котору 7. јуна 1914. године, када је у част празника Свете Тројице одржана манифестација Српске народне гарде, која је прерасла у антиаустријске демонстрације. Више од триста људи пролазило је улицама Котора и скандирало: „Живјела слога Срба и Хрвата“, „Живјело уједињење“, „Живјела Југославија“, „Живјели осветници Косова“, „Живјела Србија“, „Живјела Црна Гора“, „Живио краљ Петар“, „Доље Аустрија“ и „Доље Мађари“ (Мијушковић 1964: 573–587; Гулић ³2020: 35–36). Осим тога, пјевали су пјесме: „Лијепа наша домовино“, „Онамо, 'намо“, „Хеј, трубачу с бујне Дрине“, „Химна Светозару Милетићу“ и друге.⁸

До коначног обрачуна са Далмацијом и далматинским политичким предводницима и интелектуалном елитом дошло је чим је постало јасно да ће Аустроугарска напасти Србију. Убрзо након Сарајевског атентата, у Дубровнику је 4. јула 1914. године дошло до „контролисаних немира“, у којима су на мети били објекти у власништву Срба и српских друштава. Демолиране су просторије Српске штампарије, Српског пјевачког друштва Слога, Матице српске, као и неколико радњи у власништву дубровачких Срба.⁹ Осим

8 HR-HDA, 75–37, *Nationale Demonstrationen in Cattaro*.

9 HR-HDA, 75–37, *Ragusa: Antiserbische Demonstrationen am 4. Juli 1914.*; „Protusrbske demonstracije u Dubrovniku“. *Hrvatska misao* 8. 7. 1914: 2; „Demonstracije i izgredi nepoznatih u Dubrovniku“. *Dubrovnik* 9. 7. 1914: 1–2; „Privilegovane demonstracije. Nesmetani izgredi, navale, rušenje i pljačkanje u Dubrovniku“. *Crvena Hrvatska* 11. 7. 1914: 1–2.

тога, мањи антисрпски испади забиљежени су у Сплиту, гдје је запаљена српска застава,¹⁰ Каштел Суђурцу, гдје су запаљене двије српске заставе,¹¹ Сињу, гдје су демонстранти узвикивали „Слава Фердинанду“ и „Доље Србија“, а затим запалили српску заставу,¹² и Врлици.¹³ Осим тога, у Метковићу су поскидани малобројни ћирилични натписи и запаљена једна кућа у власништву локалног Србина, док је у Опузену девастирана српска православна црква.¹⁴ Такви догађаји објашњавани су тиме да је „атентат тргнуо људе из мамурности, у коју га је великосрпска пропаганда била успавала, па је на разне начине дао одушка својим пробудјеним осјећањима“.¹⁵ Међутим, треба напоменути да анти-српски скупови по далматинским варошима, а нарочито ако гледамо Дубровник, нису имали масовност какву су имале прославе побједа српског оружја непуне двије године раније (Живановић 1962: 111–114; Karaula 2011: 278–279; Гулић 2015б: 438–440; Гулић 2016: 41–44).

Према упутству заједничког министра унутрашњих послова барона Карла Хајнолда фон Удинског, од 20. јула 1914. године, требало је покренути „најстрожи надзор над свим политички сумњивим лицима и удружењима“. Оваква одлука темељила се на акту министра рата, који је упозоравао да „великосрпска пропаганда“, осим „планова за атентате на династију и друге високе личности“, има за циљ и ударе на војне, жељезничке и остале саобраћајне објекте, а све како би се „суштински ослабила ударна снага војне силе Монархије“ (Живановић 1962: 130–131; Гулић 2015б: 441–442). Међу првима

10 „Velike demonstracije protiv ubojicama u Splitu“. *Pučke novine* 3. 7. 1914: 4.

11 „Zadušnice u K. Sućurcu“. *Hrvatska misao* 8. 7. 1914: 2.

12 HR-DAZD, 88–682, *Manifestacije u Sinju dne 4. kolovoza 1914.*; „Izkazi u Sinju“. *Hrvatska misao* 8. 7. 1914: 2.

13 „Protusrpske demonstracije u Vrlici“. *Hrvatska misao* 8. 7. 1914: 2.

14 „Protusrpske demonstracije“. *Obzor* 11. 7. 1914: 3.

15 „Po srpskom razbojstvu u Sarajevu“. *Mladost*, 5, 1914: 70–71.

су у Сплиту ухапшени секретар Хрватске соколске жупе „Војвода Хрвоје“ Будислав Гргур Анђелиновић и уредник *Слободе* Нико Бартуловић.¹⁶ Грги Анђелиновићу је на терет стављен говор на минулој видовданској прослави на Далматинском Косову код Книна, када је рекао (Gulić 2016: 34–35):

Срби су осветили своје Косово о силна душмана; а ми бисмо имали осветити стотину већих и мањих Косова, а имамо много јачег непријатеља пред собом: соко је мања птица од орла, али је у стању да се против њега бори, али се уфамо у наше потомке, које ћемо ми узгојити у нашим соколима, надам се да ће сокол бити онда јак да побиједи орла, свеједно, макар имао четири главе и шест крила.

Осим тога, у неколико наврата је узвикнуо:

Не кличем здраво ни мени ни вама, већ оним јунацима који ће скоро гинути за народно ослобођење.¹⁷

Нико Бартуловић оптужен је да је као члан националистичке омладине током 1913. и 1914. године „ширио великосрпску пропаганду, која је смјерала на отргнуће земаља, у којима живе Јужнославени, од јединственог склопа А-У Монархије“. На терет му је стављен „договор и дописивање са главним покретачима националистичког покрета у овоземству и краљевини Србији“, какви су били Тин Ујевић, Милостислав Бартулица, Владимир Черина, Милан Марјановић, Јован Скерлић и други.¹⁸ Коначно, у инкриминацију му је стављено „дјеловање око оснивања, издавања и раширивања гласила националистичке омладине“, какви су сплитско *Уједињење*, загребачко *Народно јединство*,

16 „Premetačine i hapšenja u Spljetu“. *Crvena Hrvatska* 25. 7. 1914: 2.

17 „Vidovdanska slava na Kosovu pred sudom“. *Hrvatska misao* 19. 12. 1914: 2.

18 HR-HDA, 1004–1, A–2/1.1; HR-HDA, 1004–14, C–IX/3.2; HR-HDA, 1004–15, C–X/2.

љубљански *Прејород* и *Глас јуја*, сплитска *Засџава* и шибенски *Најредњак* (Жутић-Велебитски 2010: 22–23; Гулић 2015б: 442–443; Gulić 2016: 45–46).

Наредни корак предузет је на дан проглашења мобилизације, 26. јула 1914. године, када су диљем Далмације изведена симултана хапшења, у првом реду народних предводника просрпског и пројугословенског усмјерења. Масовна хапшења спроведена су по наредби Царског и краљевског државног одвјетништва, сви су хапшени као „опасни по државу“ или „политички сумњиви“, а притвор је одређиван „због злочина велеиздаје“ према члану 58 Кривичног закона (Petrinović 1997: 53). У Сплиту су, између осталих, ухапшени: заступници у Царевинском вијећу Јосип Смодлака и Анте Тресић Павичић, гимназијски професор Вјекослав Стефанини, банкар Стево Перовић, римокатолички свештеник Мате Шкарица, правници Јосип Берош, Вјекослав Шкарица и Иво Тартаља, архитекта Петар Сењановић, уредник *Засџаве* Оскар Тартаља, нови уредник *Слободе* Јерко Чулић,¹⁹ као и студент родом из околине Травника и „младобосанац“ Иво Андрић, који је на вијест о Сарајевском атентату дошао из Кракова (Bartulović 1925: 51; Tartaglia 1928: 82–83; Beroš 1964: 568–571, 573; Karaulac 2010: 115–122; Жутић 2014: 249–250). У сплитском казамату нашла се и Маја Нижетић, учитељица са Брача, којој је на терет стављено да је „за вријеме балканскога рата много причала дјечи о Србима“ (Dominković 1922: 242–243).

У Шибенику су, између осталих, ухапшени: заступници у Далматинском сабору Јерко Макиједо и Мате Дринковић, смијењени општински начелник Иво Крстељ, као и православни свештеник Константин Крстановић. У Книну су ухапшени општински начелник Ђуро Војводић и адвокат Милош Мартић. У Сињу је ухапшен адвокат Првислав Гризого-

¹⁹ HR-HDA, 75–37, *Spalato: Verhaftungen anlässlich des Ausnahmezustandes; „Uapšenja“*. *Hrvatska misao* 4. 8. 1914: 1; „Uapšenici iz Splita“. *Hrvatska misao* 8. 8. 1914: 2.

но, у Омишу гимназијски професор Јосип Барач, који се ту налазио на одмору,²⁰ а у Задру сви предводници југословенске националистичке омладине, међу којима адвокат, пјесник и публициста Мирко Королија. У задарском казамату нашао се и Јеремија (Петрановић), игуман древног православног манастира Крупа (Karuc 1964: 628; Jurković, Milutinović 1965: 25–26).

Новинар из Дубровника Кристо Доминковић свједочио је да су гласине о предстојећим хапшењима кружиле подно Срђа:

Од јутрос се по граду шушка, у пола повјерљиво у пола отворено, како ће све виђеније Србе да позатварају, некима да суде а неке чак и да вјешају.

У Дубровнику су, између осталих, ухапшени: општински начелник Мелко Чингрија и подначелник Антун Пуљези, чиме је општинска управа обезглављена, затим јавни биљежник Луко Бона, судски савјетник Иво Гризогоно, адвокат и заступник у Далматинском сабору Стијепо Кнежевић, секретар Матице српске у Дубровнику Франо Кулишић, секретар Савеза српских земљорадничких задруга Ђуро Марић, уредник *Српске зоре* Димитрије Пушибрк, књижевник Иво Војновић, уредник *Дубровника* Кристо Доминковић, римокатолички свештеник Анте Анић, православни свештеник Сава Барбић, као и студент Игњат Јоб (Dominković 1922: 81–83; Veroš 1964: 571–572; Veroš 1966: 78–80).²¹

У Боки Которској су, између осталих, ухапшени: заступник у Царевинском вијећу Божидар Вукотић, заступник у Далматинском сабору Ђуро Вукотић, начелник општине у Херцег Новом Јефто Гојковић, старјешина Српске соколске жупе на Приморју Мирко Комненовић, као и православни свештеници Саво Накићеновић из Херцег Новог, Јован

20 „Уапшенја“. *Hrvatska misao* 5. 8. 1914: 1.

21 HR-HDA, 75–37, *Verhaftungen in Dalmatien*.

Бућин из Котора и Никола Миџор из Рисна (Гулић 2015а: 527; Гулић ³2020: 42–46). Сви ухапшени у Боки Которској смјештени су у импровизовани логор на острву Ластавица (Мамула), на улазу у залив.²²

Већ на основу набројаних имена и занимања ухапшених видимо да се „по тамницама“ нашла „елита далматинске интелигенције“, како је писао Оскар Тартаља. Хапшење далматинске елите одвијало се тачно у складу са упозорењем које је, годину дана раније, а приликом разговора у Београду, Никола Пашић дао вајару Ивану Мештровићу. Тада му је казао „да ће Аустријанци пожуривати сукоб“ и замолио га да упозори „главне људе тамо“ да се, у случају назнака рата, „на вријеме склону“, јер ће их Аустријанци „све позатварати и бити окрутни, како би обезглавили народ“ (Meštrović 1969: 30). Слично томе, и Кристо Доминковић био је свјестан да се још од Анексионе кризе, а посебно од Скадарске кризе, „потеже код наше власти једна листа, која се измјењује и попуњује, а у њој су пописани они, који у случају рата имају бити позатварани“ (Dominković 1922: 26, 31–33). Хапшење су избјегли ријетки предводници далматинског народа, попут Анте Трумбића и Фране Супила, који су пребјегли у Италију (Horvat 1961: 264–265; Perić 1984: 141–143; Petrinović 1988: 150).

Сутрадан по објави рата, 29. јула 1914. године забрањени су листови: *Црвена Хрваџска*, *Дубровник* и *Српска зора* из Дубровника; *Слобода*, *Пучка слобода* и *Засјава* из Сплита; и *Хрваџска риеч* из Шибеника. За све остале листове и друге штампане публикације уведена је строга цензура, па је пробни отисак морао да буде поднијет властима „три сата уочи изласка из штампе“ (Живановић 1962: 144). Почетком августа забрањена су и сва соколска и друга српска и пројугословенска друштва. Извршена је преметачина у њиховим објектима, друштвена имовина је конфискована, просторије запечаћене,

22 ДАЦГ, АОХН, МК-5.

а вођства похапшена (Гулић ³2020: 39–40). Осим тога, распуштена су и многа хрватска соколска и друга друштва, уз образложење да су „компромитована“, пошто се у њих „увукла србофилска струја“ (Гулић 2015б: 447–448).

Дио ухапшених Далматинаца коришћен је за „осигурање“ војних транспората на копну и мору. Наиме, у првим мјесецима рата примијењивана је пракса да сваки војни транспорт у пратњи има једног таоца, обично угледног Србина или Хрвата из Далмације. Он је требало да „јамчи својим животом за сигурност војничких транспората“, пошто би „и за најмању ствар, која се догоди, био стријељан без суда, без расправе“. Међу првим таоцима који су ухапшени у Дубровнику 31. јула 1914. године налазили су се православни свештеник Ђуро Поповић, као и трговци: Перо Банац, Миће Милишић, Васо Милишић, Стево Љубибратић и Никола Буквић.²³ О тешком психичком стању, у којем су се налазили таоци свједочио је Оскар Тартаља, који је био приморан да испрати више војних транспората (Tartaglia 1928: 81–86):

Постао сам таоц, кандидат смрти! Страшних ли часова! Сатове и сатове гледати смрти у очи и чекати, кад ће те стријељати. И не чудите се, кад Вам кажем, да сам у кабини написао опроштајно писмо мајци, заручници, браћи и сестрама. Што ли су све официри и војници о нама мислили: бомбаши, разбојници, руски шпиуни, српски комите, француски официри, само нитко није хтио да разумије и вјерује, да сам сплићанин, аустријски поданик и да ме аустријска власт узима за свога таоца. Страшни су били ти часови! Сваки шуштањ, сваки корак, ријеч, немир, вика, значило је за мене, да се догодило нешто и да глава иде Богу на правицу. Таоц! Кандидат смрти!

Већина ухапшених Далматинаца је, у ноћи између 15. и 16. августа 1914. године, укрцана на пароброд и послата за Ријеку. Лујо Бакотић наводи да је тај транспорт чини-

²³ „Oglas“. *Hrvatska misao* 4. 8. 1914: 1.

ло 257 лица, међу којима: 4 заступника у Царевинском вијећу, 5 заступника у Далматинском сабору, 16 православних и католичких свештеника, 17 адвоката, 6 љекара, 33 трговца и банкара, 7 новинара, 6 државних чиновника, 32 посједника и рентијера, 12 ђака, неколико жена и дјевојака и преко 200 тежака (Бакотић 1991: 165–166). Како је протекло тај транспорт свједочио је Нико Бартуловић (Bartulović 1925: 51–52):

Тај страшни пут трајао је четири дана, без хране и без сна, и свуда смо на маџарским стацијама били дочекани, као српски заробљеници, са демонстрацијама и камењем.

Још детаљнији опис дао је још један од ухапшених Анте Тресић Павичић, и то за говорницом Царевинског вијећа (Анић 1919: 7–8):

Када нас укрцаше у Сплиту на пароброд на стотине, помијешане са разбојницима најгоре врсте, када нас одведоше на Ријеци пут колодвора по таковој киши, да ни најмање парче платна не остаде на нама сухо, када морадосмо три дана и четири ноћи путовати преко Загреба и Будима до Марибора у гњусним колима, без круха, без воде, без спавања; извргнути псовкама мађарске фукаре, као српски сужњеви; изложени ударцима кундака и клетвама мађарских објесних војника, тада многи од ужаса полудјеше и ја видјех својим очима једног несретника, гдје скочи кроз прозор влака, што но је највећом брзином јурио, у таму ноћи и смрти. Након тих четирију беснених ноћи затворише нас у неку јахаоницу, из које су након мало дана извезли преко 100 кола коњског ђубрета. На том ђубрету смо ми морали спавати, скоро задушени од смрада коњске урине.

Као што видимо, аустроугарска објава рата Србији гурнула је Далмацију у још тежи период прожет неслободом, репресијом, гладовањем и смрћу. Најбољу слику стања

у аустроугарској провинцији Далмацији на почетку Великог рата дао је управо Анте Тресић Павичић, у истом говору пред Царевинским вијећем, 19. октобра 1917. године (Tresić Pavičić 1922: 33):

Нетом је букнуо рат, поче и олуја искорењивања свих југословенских родољуба. Настаде у цијелој земљи такав јаук и лелек, таква грозота, ко када букне куга. Плаћени новинари, а на челу им сплитско *Наше јединство*, измишљаваху даномице вијести о атентатима бомбама од стране Срба на жељезне влакове, на пароброде и ине војне транспорте, да тако оправдају драконске мјере разних области. Што је било народно пробуђено, свјесно и поштено, то је било уапшено, конфиновано, утамничено, упропаштено, осуђено, погубљено, што одвећ младо или старо, смрти глађу посвећено; а остало престрављено, деморализовано, обешчашћено.²⁴

У Далмацији, чије је јужнословенско становништво било обезглављено, а остатак војно, а отуда и радно способног становништва, налазио се под оружјем и на фронтима далеко од завичаја, био је све уочљивији недостатак хране. Суша и болести додатно су мориле оно мало пољопривредних култура које су успијевале у Далмацији, а када је у прољеће 1915. године у рат закорачила и Италија, Далмација је остала блокирана и изолована, с обзиром на слабу копнену саобраћајну повезаност са остатком Монархије. Пошто је поткрај исте године уведена обавезна реквизиција пољопривредних производа, глад је попримила драматичне размјере.

Међутим, из раскоши бечких палата нису се видјеле патње и глад стараца, жена и дјеце на шкртој далматинској земљи, а још мање је било осјећаја самилости за далма-

²⁴ Овај говор, изречен усред Беча, док је рат у пуном обиму још увијек трајао, имао је великог одјека у савезничким земљама. Штампан је и превођен на разне језике народа који су живјели у Аустроугарској монархији, а прочитан је и у америчком Конгресу. Говор заступника Анте Тресића Павичића био је сигуран знак да је изнутра почело урушавање хабзбуршке империје (Petrinović 1997: 57–58).

тинске сужње по тамницама или мобилисане младиће, који су остављали своје кости на фронтима диљем Европе или су се враћали у Далмацију рањени, осакаћени и измучени.

ИЗВОРИ

Државни архив Црне Горе (ДАЦГ), Цетиње

Архивски одсек Херцег Нови (АОХН)

Збирка Мирка Комненовића (МК)

Државни архив у Задру (ДАЗД), Задар

Влада / Намјесништво за Далмацију (88)

Хрватски државни архив (ХДА), Загреб

Царско и краљевско Министарство унутарњих послова (75)

Особни фонд Милослава Барбулице (1004)

ЛИТЕРАТУРА

Anić, Ante (prir.). *Govori D.ra Ante Tresić-Pavičića: izrečeni u austrijskom parlamentu za vrijeme rata*. Dubrovnik: Knjižara J. Tošović, 1919.

Бакотић, Лујо. *Срби у Далмацији од њага Млењачке републике до уједињења*. Београд: Аполон Ко., 1991.

Bartulović, Niko. *Od Revolucionarne omladine do Orjune: istorijat jugoslovenskog omladinskog pokreta*. Split: Direktorium Orjune, 1925.

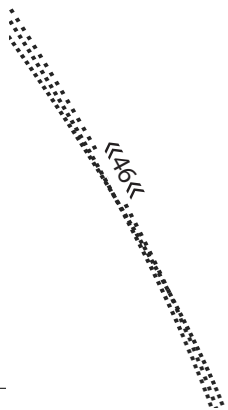
Beroš, Josip. „Dalmacija pod terorom posljednje austrijske, Attemsove administracije“. *Zadarska revija*, 13. 6. 1964: 562–577.

Beroš, Josip. „Dubrovčani: taoci i veleizdajnici za vrijeme prvog svjetskog rata“. *Dubrovnik*, 9. 4. 1966: 73–98.

- Гулић, Милан. „Одјек балканских ратова у Далмацији“. У: *Балкански рајови 1912/1913: нова виђења и тумачења*. Ур. Срђан Рудић и Миљан Милкић. Београд: Историјски институт – Институт за стратегијска истраживања, 2013, 353–377.
- Гулић, Милан. „Бока и Бокељи у Првом свјетском рату 1914–1918“. У: *Срби и Први свјетски рај 1914–1918*. Ур. Драгољуб Р. Живојиновић. Београд: Српска академија наука и уметности, 2015а, 523–539.
- Гулић, Милан. „Далмација у освит Великог рата“. У: *Први свјетски рај, Србија, Балкан и велике силе*. Ур. Срђан Рудић и Миљан Милкић. Београд: Историјски институт – Институт за стратегијска истраживања, 2015б, 427–452.
- Gulić, Milan. „Dalmatinska javnost i sarajevski atentat“. *Istorija 20. veka*, 34, 1 (2016): 31–54.
- Гулић, Милан. *Бокељи на сирани Србије у Првом свјетском рају*. Херцег Нови: СПКД Просвјета, 2020.
- Despot, Igor. *Balkanski ratovi (1912.–1913.) i hrvatska javnost*. Magistarski rad u rukopisu. Zagreb, 2008.
- Dominković, Kristo P. *Piljci i kržine: uspomene i refleksije iz taoštva i internacije 1914.–1917*. Dubrovnik: K. P. Dominković, 1922.
- Živanović, Milan. „Dve demonstracije u Splitu i Šibeniku 1912. godine“. *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, 3 (1957): 327–350.
- Живановић, Милан Ж. *Дубровник у борби за уједињење 1908–1918*. Београд: Историјски институт, 1962.
- Жутић-Велебитски, Никола. *Нико Барџуловић: римокаџолик чеџник, од либерала-анџикле-рикалаца и анџикомунисџе до равнојорца-анџифашисте*, I. Београд: Српска радикална странка, 2010.
- Жутић, Никола. „Срџски соколи и сарајевски атентат“. У: *Србија и џолиџика великих сила 1914–2014*. Ур. Живојин Ђурић и Милош Кнежевић. Београд: Институт за политичке студије, 2014, 231–260.
- Jurković, Ljubo; Kosta Milutinović. „Jugoslavenski nacionalno-revolucionarni omladinski pokret u Zadru (1910–1914)“, *Zadarska revija*, 14. 1. 1965: 1–26.
- Karaula, Željko. „Sarajevski atentat – reakcije Hrvata i Srba u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji“. *Radovi*. Zavod za hrvatsku povijest, 43 (2011): 255–291.

«45»

- Karaulac, Miroslav. *Rani Andrić*. Beograd: „Filip Višnjić“, 2010.
- Karuc, Niko. „Jugoslavenska omladina u Zadru (1910–1914)“. *Zadar: geografija – ekonomija – saobraćaj – povijest – kultura*. Zagreb: Matica hrvatska, 1964, 619–628.
- Крестић, Василије; Радош Љушић (прир.). *Пројрами и сѣаѣуѣи срѣских ѣолиѣичких сѣранака до 1918. ѣодине*. Београд: Књижевне новине, 1991.
- Lipovčan, Srećko. *Mladi Ujević: politički angažman i rana proza (1909.–1919.)*. Split: Književni krug, 2002.
- Makale, Manfred. *Zadnji popis pučanstva u Dalmaciji*. Beč: Adria, 1912.
- Meštrović, Ivan. *Uspomene na političke ljude i događaje*. Zagreb: Matica hrvatska, 1969.
- Мијушковић, Славко. „Противаустријске демонстрације у Котору јуна 1914. године“. *Историјски записи*, 17. 3. 1964: 573–587.
- Милутиновић, Коста. „Настанак политике новог курса на Приморју“. *Историја српској народа*, VI–1. Београд: Српска књижевна задруга, ³2000, 349–374.
- Perić, Ivo. *Ante Trumbić na dalmatinskom političkom poprištu*. Split: Muzej grada, 1984.
- Petrinović, Ivo. *Politička misao Frana Supila*. Split: Književni krug, 1988.
- Petrinović, Ivo. *Politički život i nazori Ante Tresića Pavičića*. Split: Književni krug, 1997.
- Радојевић, Мира. „Бартуловић, Нико“. *Српска енциклопедија*, I. Београд – Нови Сад: Српска академија наука и уметности – Завод за уџбенике – Матица српска, 2010, 618–619.
- Smoldaka, Josip. *Izabrani spisi*. Split: Književni krug, 1989.
- Tartaglia, Oskar. *Veleizdajnik: moje uspomene iz borbe protiv crno-žutog orla*. Zagreb, Split: Tiskara i litografija C. Albrecht, 1928.
- Tresić Pavičić, Ante. *Govori i pisma iz ere užasa i oslobođenja*. Beograd: Državna štamparija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1922.
- Horvat, Josip. *Frano Supilo*. Beograd: Nolit, 1961.

Milan Gulić

NIKO BARTULOVIĆ AND DALMATIAN INTELLECTUALS IN THE DAWN OF THE GREAT WAR

Summary

On the basis of archival documents, memoirs and professional literature, we tried to show the conditions in Dalmatia immediately before the beginning of the First World War. Since Dalmatia, due to the victories of Serbian weapons, was transformed into an “enemy province” during the Balkan wars, we wanted to describe the social-political atmosphere in which Niko Bartulović grew up and developed, as an ardent supporter of Yugoslav unification. His native Hvar gave more impetus to the Yugoslav idea, so it is not surprising that Niko Bartulović himself went in that direction. The majority of the Dalmatian intellectual and political elite felt close to Serbia and Montenegro and wished that the Serbian “white eagles” would come to the shores of the Adriatic. This is why the municipal administrations in Dalmatia were replaced during the First Balkan War, and the leaders of the national work were arrested at the dawn of the First World War. Among them, already established Dalmatian journalist Niko Bartulović was arrested.

Keywords: Niko Bartulović, intellectuals, Kingdom of Dalmatia, Austro-Hungarian Monarchy, First World War, Kingdom of Serbia

